

КОЗАЦЬКЕ ЛІТОПИСАННЯ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У грушевськознавстві останніх років усе більше уваги приділяється дослідженню історико-наукової складової творчої спадщини М.Грушевського. Науковці доводять, що та модель інтелектуальної історії, прибічником котрої був учений, дозволила йому повною мірою продемонструвати всі сильні сторони свого методу. Проте аналіз стану вивчення історіографічних поглядів професора демонструє помітну диспропорцію. На тлі активного захоплення біоісторіографістикою М.Грушевського – вивчення ним провідних персоналій української історичної науки XIX – першої третини XX ст. – надзвичайно скромно виглядають студії над його візією доннаукової доби нашої Клію. Зрозуміло, що такий стан речей унеможливує цілісне та адекватне розуміння не лише історіографічного дискурсу, але й наукового доробку вченого загалом. Не узгоджується це також із розумінням самим М.Грушевським важливості витоків історіографічної традиції у процесах професіоналізації та інституціалізації історичної науки. У самому ж багатомісячному періоді доннаукової української історичної думки вчений особливу увагу приділяв козацькій історіографії. На переконання М.Грушевського, “козацька епоха стала новою ерою для української історіографії”¹, що поклала початок модернізації її теоретико-методологічних засад.

Розпочинаючи вивчення історіографії доби козаччини, М.Грушевський передусім зосереджується на з’ясуванні особливостей структури історичної свідомості суспільства у цей час. Так, у зв’язку з розбіжностями в історичній долі Східної та Західної України, розірваних між польською та московською державами, поняття “єдності українського народу та української території” поступається ідеї “козакоруського народу”, який ототожнюється з козацькою східною частиною України. “Малоросійська батьківщина” українських авторів (Східної України) XVIII ст. практично не виходить за межі Гетьманщини. Пам’ять про колишній зв’язок із західними українськими землями дедалі втрачається. Іншу особливість історичної свідомості українського народу М.Грушевський шукає на “грунті філологічному”. З XVI ст., періоду культурного розколу та релігійної боротьби, виходячи з практики церковно-релігійної проповіді, в освічених колах українського суспільства виникає і підтримується інтерес до народної стихії, народної мови та словесності. Проте історія рідної мови – дуже складна, вона зазнала впливів місцевих діалектів і “староруської слов’янщини”, польсько-українського жаргону, офіційної російської мови. “Із маси народних діалектів і говірок, – зазначав М.Грушевський, – які виразно помітили старі письменники, а з другого боку – із конкуруючих з ними книжних мов, образ загальної народної української мови так і не встиг цілком виразно піднятися і кристалізуватися за цей час”². Внаслідок того, що поняття української народності не встигло викристалізуватися протягом XVII–XVIII ст., підсумовує вчений, у свідомості українського суспільства так і не вкоренилася ідея вивчення України, її народу як певної цілісності, окремої спільноти.

Попри те, що історична література XVIII ст. генетично була продовженням попередньої історіографічної традиції, М.Грушевський писав про суттєві відмінності у концептуальних побудовах і стилістичних особливостях козацьких літописів, що свідчили про їхню приналежність до модерного культурного типу. “З початком XVIII ст., – писав учений, – починаються українські “наукові” трактати про козаччину і її початки”³. На відміну від київських богословів, чії праці презентували середньовічну вітчизняну культуру, козацька інтелігенція – “прошарок козацьких канцеляристів” – демонструвала та пропагувала зовсім іншу модель історіософського бачення минулого України. Квінтесенцією цієї моделі було намагання пов’язати в одну історичну схему давньоруські, польсько-литовські та козацькі часи. “...Інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка, – зазначав він, – се бажання зв’язати початки козаччини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні зв’язки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів”⁴. Поряд із цим, учений зауважував, що з причин недостатньої кількості національних джерел історики змушені були вдаватися і до європейських авторитетів, до перелицювання чужих джерел, по-своєму переказувати їх, робити скорочення, доповнювати власними історичними фактами, переносити в інше, часто рідне географічне середовище, що особливо характерно для місцевих літописців. “Надто багато де в чому “козацькі літописи”, – писав дослідник, – в змалюванні подій XVII століття виявились несамотійними: вони ґрунтуються на польських літературних джерелах, а в частинах самостійніших – неточні, суб’єктивні, навіть інколи фантастичні”⁵. Козацькі літописці часто полемізують із чужими авторами, беручи у них голі факти, і відкидають їх, закидаючи необізнаність зі справжніми подіями української історії. Саме в такий спосіб, на думку вченого, творили свою національну концепцію рідної минувшини козацькі літописці. Цьому особливо сприяла рукописна форма (часто анонімна, псевдоніма чи комусь приписана) поширення цих творів, закінчуючи “Історією Русів”. В умовах національного гніту і жорстоких переслідувань, в політичних умовах XVIII ст., особливо після подій 1709 року, коли всіх українців звинувачували в “мазепинстві і зраді”, наші літописці бажали, щоб їхні рукописні твори служили збереженню автономних прав України. Їх адресували часто вузькому колу читачів – друзям, знайомим, родині. Через це автори приховували своє ім’я, ховаючись за високі авторитети або посилаючись на них. Тому, наголошує М.Грушевський, докладний і всебічний аналіз тексту в багатьох випадках – це єдиний і надійний ключ, який допоможе відкрити невідомого автора і, таким чином, реконструювати його світоглядні позиції, ставлення до конкретних історичних фактів, глибше зрозуміти ідейне спрямування твору⁶.

Вірний своєму дослідницькому методу, М.Грушевський наводить коротку історію вивчення “козацьких літописів” і відтворює соціально-політичний контекст нової доби історіографії. Вслід за загальним захопленням козацькими літописами як історичними джерелами для вивчення подій Хмельниччини дуже швидко настало охолодження. Дослідники виявили, що багато в чому ці твори у змалюванні подій XVIII ст. виявились несамотійними, оскільки переважно ґрунтувались на польських літературних джерелах, а в частинах оригінальних виявились неточними, суб’єктивними, іноді навіть фантастичними. Погоджувався з такими оцінками й сам М.Грушевський. Особливо фальсифікованим, на його думку, виявився початковий період козаччини, якому козацькі літописці надавали міфологічного характеру. “Традиція літописна козацька, утворена півтора-віковим нагромадженням фактів, легенд, комбінацій, помилок і фальсифікатів, утворила з сих початкових часів [козаччини – В.Т.] цілком фантастичну

картину, що жила довго й ще досі в деяких частинах не уступила цілковито”⁷. Проте, з сумом зазначає вчений, справедливе розчарування в козацьких літописах цієї доби як вірогідних історичних джерел мало й свій негатив – призвело до загальної дослідницької апатії. Втрачаючи значення історичних джерел, що відображають події XVII ст., ці твори, вважав М.Грушевський, з історико-літературного погляду нічого не програвали як пам’ятки свого часу. Навпаки, в міру того як поглиблювалося дослідження динаміки соціальних і культурних процесів в Україні XVIII ст., питома вага історичних творів революційної доби увесь час збільшувалась. Тому, твердить він, “зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу... почали відчуватись помітні прогалини”⁸. З метою заповнення цих прогалин М.Грушевський пропонує свій погляд на козацьку добу нашої історіографії.

Передусім дослідник відкидає поширену на той час традицію ототожнення козацької літописної творчості з літературними канонами київських схоластів. За його переконанням, “перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія”, яка приходить на зміну творчості академічного духівництва, що відживає і втрачає свою провідну роль. При цьому М.Грушевський наголошує на принциповій генетичній відмінності представників цих двох напрямків. Козацькі літописи творить новий суспільний прошарок, що сформувався на зовсім іншій соціально-економічній основі. Він складається з вихованців Київської академії, що утворили ядро козацької інтелігенції. Це, за словами вченого, “славнозвісний стан військових канцеляристів”, який прийшов на зміну представникам київської схоластики. Проте ці дві течії різняться між собою не лише особливостями походження, але й, передусім, історіософським і концептуальним баченням минулого рідної землі. Схоластична традиція, як підкреслював учений, завжди вагалася в оцінках козацтва відповідно до тої ролі, яку останнє відігравало на політичній арені. Цю нещирість дослідник ілюструє, пишучи про надзвичайну легкість, з якою київські інтелектуали відреклися від Мазепи після його поразки та замінили численні панеґірики на прокляття. Символом ігнорування особливої місії козацтва у долі українців був київський “Синопис”, котрий, за словами М.Грушевського, “залишився на всі часи красномовним свідченням цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях цілком ігнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціальну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, сповнену невимовною гордістю її учасників”⁹. Саме тоді, немовби втративши надію на київських богословів та з метою заповнення існуючих прогалин в описі минулого рідного народу, беруться за історіографію козацькі літописці, зосереджуючи свою увагу не на добі княжої Русі, а на подіях боротьби козацтва з Польщею.

Безпосереднім поштовхом для їхньої творчості стала масштабна катастрофа, що її зазнали Мазепа та його прихильники. Після цієї знакової для всієї України події суспільство охопили занепадницькі настрої. Перед новими носіями національної пам’яті постало важливе соціальне завдання – розповісти про колишню славу та героїчні подвиги дідів і підняти народний дух. Проте козацькі літописці переслідували й вузько станові меркантильні інтереси – нагадати московським колам про ті неоціненні послуги, які надало козацтво Росії у боротьбі з її історичним ворогом, оскільки імперська влада схильна була звинувачувати разом із Мазепою та його прихильниками всю Україну в постійних хитаннях і зраді, а також вважати скасованими всі угоди з нею, всі обіцянки та зобов’язання. Водночас, оскільки козацькі верхи вже значно зміцніли та

перетворились у спадковий привілейований землевласницький стан, в їхньому середовищі відчувалась гостра потреба підвести під свої політичні та соціальні претензії історичні підстави. Наголосити, завдяки кому українські землі відійшли до російської корони, та заявити про свої претензії на керівну роль і соціально-економічні переваги. Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємності привілеїв землевласницького прошарку, що їх узаконив старий шляхетський кодекс українських провінцій Речі Посполитої – “Литовський Статут”. Окремі старшинські роди підшуквали собі шляхетних предків, привласнювали їхні герби. Таким чином, на думку М.Грушевського, утворюється історіографічна легенда, нібито причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих православних родів.

За переконанням ученого, історична література XVIII ст. була досить багатою та різноманітною. Проте через різного роду причини дуже мало дійшло до дослідників початку XX ст.. З того ж, що вціліло, особливу цінність для М.Грушевського мав твір гадяцького судді, пізніше полковника, Григорія Граб'янки “Дійствія презильной і от начала поляків крвавшой небивалой брани...”, що стала своєрідною квінтесенцією історичних поглядів всієї козацької літературної течії. “Тут, – писав М.Грушевський про “Дійствія...” – найяскравіше і найповніше відображено погляди і сподівання своєї класи...”¹⁰. Саме остання обставина зумовила широку та тривалу популярність праці Граб'янки, якого дослідник величає “автором першої “наукової” історії козащини”¹¹. Зважаючи на ці обставини, вчений наводить детальний аналіз пам'ятки.

М.Грушевський відмовляє “Дійствіям...” у скільки-небудь значній історичній та джерельній цінності, оскільки “автор мало значення надавав історичній точності та повноті фактів”. Проте для дослідника цінність твору – суто літературна, як феномен історіографічної культури того часу. Він відзначає впливи схоластичної риторики на твір, залучення автором історичних фактів і поетичних образів як рівноправних мистецьких засобів, надто вільне поводження зі своїм матеріалом. “Для історії Хмельниччини, що займає більшу частину “Дійствій...” – писав М.Грушевський, – вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, – і сей чималий!”¹². Мета Граб'янки, вказує професор, не стільки інформативна, скільки емоційна: він хоче вразити уяву читача найяскравішими матеріалами козацької слави та величним образом Богдана Хмельницького. Про літературність і “картинність” образів цієї праці писали інші вітчизняні історіографи, наприклад, В.Антонович¹³ та Д.Багалій¹⁴. Сучасні дослідники також звертають увагу на моралізаторство та риторичність, представлені у творі¹⁵. На думку М.Грушевського, з огляду на свою поширеність і популярність, “Дійствія...” Граб'янки, піддаючись постійним переробкам і доповненням, слугували основою для інших популярних компіляцій і витягів на зразок так званого “Короткого опису Малоросії”. Завдяки цій же причині літопис набув значно більшої популярності з-поміж інших літописних творів, котрі, за переконанням дослідника, мали вищі як художні так і історичні якості. Поширеність твору Граб'янки, суголосність висловлених у ньому ідей очікуванням верхів тодішнього українського суспільства зумовили значний вплив праці на концептуальні засади подальшої української історіографії. М.Грушевський писав про помітні концептуальні паралелі між “Дійствіями...” Граб'янки та “Богданом Хмельницьким” М.Костомарова.

Охарактеризувавши твір Граб'янки, М.Грушевський на його прикладі пише про ті завдання, які повинні реалізувати майбутні дослідники української історіографії XVIII ст. Передусім це вивчення рукописної традиції – “численних списків і варіантів і редакцій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання літописів, значно

задовільніше в порівнянні з тим, які ми сьогодні маємо”. Вчений знову наголошує на важливості вивчення цієї групи історіографічних джерел, адже неухвага до цієї літератури – “причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX століття”¹⁶.

Не меншу цінність, на думку М.Грушевського, має й інша історіографічна пам’ятка тієї доби – “Сказание о войне козацкой с поляками...” Самійла Величка. Цей твір, як і решту козацьких літописів, учений характеризує як “цілком невірогідний”¹⁷. Вивчаючи працю, дослідник простежує методологію козацьких літописців, що нерідко фальсифікували документи з метою обґрунтування власних історичних конструкцій. Наприклад, М.Грушевський закидає Величкові фальсифікацію листування Сагайдачного з королем Жигимонтом¹⁸. Учений реконструює образ літописця, його світоглядні орієнтири. Він визначає джерела літопису, наголошуючи на пріоритетності серед них творів польських хроністів¹⁹. Проте, на відміну від решти козацьких літописів, цінність яких більшою мірою історіографічна, оповідь Величка для вченого іноді має деяку першоджерельну вартість. Так, у великій “Історії” дослідник багато разів покликається на свідчення літописця, вважаючи його інформацію достатньо правдоподібною. Наприклад, він писав: “Про головний бій під Полтавою найдокладніше оповідає Величко, і його оповідання варте всякої уваги, бо коли не був він навіть очевидним свідком, то як людина місцева, міг зібрати докладні відомості про ці події доволі скоро по них; може не все вповні точно в його хронології наступу і битви, але в кожному разі в поданих ним ремінісценціях, топографічних вказівках тощо, безумовно є багато реального”²⁰. Зауважимо, що про найбільшу джерельну вартість оповідань Величка серед інших літописців писали також як попередники М. Грушевського (наприклад, В. Антонович²¹), так і його сучасники – Д. Багалій²² і Д. Дорошенко²³. Відзначають це й сучасні дослідники літопису²⁴. Історіографічна рефлексія вченого над літописом Самійла Величка, попри свою значну фрагментарність, цікава для нас як приклад ставлення вітчизняних істориків-позитивістів до історичної думки XVIII ст.

Поряд із загальними характеристиками пам’яток вітчизняної історіографії кінця XVII – XVIII ст., розсіяними у численних працях, у спадщині М.Грушевського є й окремі студії над козацькими літописами. Наприклад, “Літопису Самовидця” присвячено об’ємну російськомовну статтю “Самовидець Руїни та його пізніші відображення”. У ній дослідник скрупульозно проаналізував усю літературу, пов’язану з дослідженням “Літопису Самовидця”. Через крайній песимізм автора твору, негативне сприйняття героїв козацької війни цей твір, на думку професора, не здобув симпатії у суспільстві, якому значно більше імпонувала героїка літопису Граб’янки. Ситуація змінилася після того, як літопис потрапив до рук П.Куліша, що захопився його “об’єктивністю” та активно пропагував твір у дослідницькому середовищі. М.Грушевський полемізує зі значною історіографічною традицією, представленою іменами П.Куліша, Г.Карпова, О.Левицького, котра вихваляла літопис як найбільш об’єктивне джерело з історії Хмельниччини. Так, він не погоджується з академіком О.Левицьким з приводу твердження останнього про значну поширеність рукописних списків літопису. Для цього, зазначає дослідник, немає жодних джерельних свідчень, а кількість віднайдених на початок XX ст. рукописних примірників не дає підстав для таких узагальнень. Взагалі, останні дослідження, зазначає учений, довели другорядність твору як історичного джерела.

Звернувся М.Грушевський також і до проблеми авторства пам’ятки. “З’ясування цього авторства, – вважав він, – має чималий методологічний інтерес з огляду на те, що автор свідомо намагався заховати себе”²⁵. Уважно розглянувши наявні гіпотези

щодо можливого автора цього історичного джерела, залучивши великий джерельний матеріал і зіставивши біографічні дані Романа Ракушки-Романовського з тканиною літопису, вчений дійшов того ж висновку, що й його попередники, – автором твору й був цей генеральний підскарбій, брацлавський протопіп і стародубський священник²⁶. Далі вчений досить докладно переповідає біографію Ракушки. Він полемізує з твердженням про шляхетське походження автора твору, вперше запропоноване О.Левицьким. Зауважимо, що з тезою останнього погоджувався також учитель історика В.Антонович²⁷. Згодом цю гіпотезу підтримали В.Іконников, М.Возняк, В.Липинський, І.Крип'якевич, Л.Окиншевич тощо. Вчений, натомість, як і інший його сучасник Д.Багалій, вважає Ракушку-Романовського вихідцем із міщанства, селянства або духовенства²⁸. Дотично це підтверджується, вважав історик, фактами дитинства та юності майбутнього літописця – тим, що він не здобув систематичної шкільної освіти. Вчений простежує шлях Ракушки шаблями кар'єри, намагається реконструювати його світоглядні орієнтири. Автор літопису, в інтерпретації М.Грушевського, постає перед нами як типовий представник свого оточення – звичайний кар'єрист, для якого проблема власного зростання та збагачення є пріоритетною. Будь-які сентенції морального, релігійного та національного гатунку, що зустрічаються у літописі, є лише “традиційним декорумом” для того, щоб приховати власні меркантильні інтереси. Вчений розкриває соціально-економічне підґрунтя ідеології Ракушки, пояснює мотивацію недоброзичливості та песимістичності тону його оповідей про козаччину, наголошує на типовості поглядів літописця для козацької верхівки того часу. Цікаво, що подібний соціально-економічний підхід до аналізу світогляду Самовидця продемонстрував також сучасник М.Грушевського Д.Багалій²⁹. Про прагматизм оповідання літопису та монархічні цінності його автора пишуть і деякі сучасні дослідники цієї пам'ятки³⁰. Стиль “Літопису Самовидця”, зазначає М.Грушевський, “дуже плутаний”, що викликано як відсутністю систематичної освіти у автора, так і його бажанням приховати свою особу.

Незважаючи на досить посередню цінність “Літопису Самовидця” як історичного джерела, М.Грушевський надає йому особливої ваги з огляду на ту історіографічну традицію, що виникла під впливом історіософських побудов літопису. Він проводить пряму лінію концептуальної спадкоємності між поглядами Ракушки-Романовського та дослідника його твору у ХІХ ст. П.Куліша. М.Грушевський порівнює історіософські погляди двох істориків і доводить факт запозичення багатьох ціннісних настанов у працях П.Куліша. Проте вчений не обмежується простою констатацією цього факту. Вірний своїм методологічним уподобанням, він застосовує соціально-психологічний підхід для з'ясування глибинної мотивації творчих ідей П.Куліша. Дослідник, залучаючи спогади останнього про дитячі та юнацькі роки, пише про “власні соціальні передумови, які споріднювали його з ідеологією Ракушки”. Доводить, що саме спільність походження та вражень, “закладених сприйняттями дитинства та юності”, призвели до того, що П.Куліш став не лише оборонцем ідеології Ракушки, але й найбільш радикальним її продовжувачем. Завершуючи свій компаративний історіографічний аналіз, М.Грушевський зауважив: “Так цілком ясно протягаються різноманітні ідеологічні нитки від записок відставного підскарбія ХVІІ ст. до епігона значного козацтва, що їх “відкрив”, хоч віддаль між ними – два сторіччя. Глибокі зміни в соціальних і культурних відносинах, що сталися за ці сторіччя, звичайно, повинні були позначитися на тій меті, яку ставили перед собою представники цього стану в другій половині ХVІІ ст. і в середині ХІХ ст. та на методах їх здійснення. Але позаяк не повністю були викорінені основи старого кріпосницького господарства, залишилися і різні можливості відродження

пережитків, вражень та досвідів старої руїни XVII сторіччя³¹. Прикметно, що подібні історіографічні паралелі вчений помітив першим серед українських дослідників.

Проблема спадкоємності національних історико-культурних традицій простежується М.Грушевським також і в іншому випадку. Так, він першим у шевченкознавстві вказав на конкретний вплив ідей “Літопису Самовидця” на історичні погляди Тараса Шевченка, зокрема на відомий вірш поета “І мертвим і живим, і ненародженим...”. На цей факт, зокрема звернув увагу у своєму дослідженні історіографічних поглядів ученого Я.Дзира³².

Студія М.Грушевського над “Літописом Самовидця” – одна з найбільш ґрунтовних його праць, присвячених українському козацькому літописанню. З’явившись в останній період його творчості, вона засвідчила глибину історіографічних зацікавлень ученого. Ідеї, висловлені дослідником у цій статті, були надзвичайно актуальними не лише для 20-30-х років, такими вони, у більшості, залишаються й зараз, про що промовисто свідчить спільність багатьох оцінних інтерпретацій “Літопису”, які зустрічаємо у М.Грушевського та сучасних учених.

Вивчаючи “літературу канцеляристів”, М.Грушевський акцентує її провідну прикмету – наявність “рясної історичної фабулістики”. Продукти історичної фабулістики, на думку вченого, були сприятливіші для поступу вітчизняної історіографії, ніж автентична історична традиція або матеріал документальний. Пояснює він це тим, що “як у підробках під фольклор, так і в цих історичних фікціях, матеріал подавався вже приготований: постилізований в аспектах свого часу, відповідно до певних соціальних чи патріотичних вимог, і до літературного смаку; тому він більше був суголосний своїй літературній верстві, ніж матеріал автентичний, легше нею сприймався і ефективніше стимулював своїм ілюзорним авторитетом³³. Тому, вважає дослідник, такі твори, як “Історія Русів” або “Запорожская старина” значно більше вплинули на українську культуру XIX ст., ніж оригінальні хроніки, думи та пісні. М.Грушевський простежує механізм творення цих фікцій. Літописцеві чи історикю треба було часто приховувати власні політичні погляди, національні почуття, ставлення до супротивників, своє ім’я, затирати сліди запозичень, чого вимагало барокове мистецтво слова, або ж покликати на високі наукові, державні, культурні авторитети та документи. Так, козацькі літописці на перших сторінках своїх праць часто зазначають, що вони тільки сумлінно зібрали та використали різноманітні джерела, а також друковані праці іноземних авторів про події в Україні. Інколи побіжно, мабуть, за польською традицією, згадують праці грецьких і римських істориків, яких, швидше за все, вивчали у школах.

Цікавими є також спостереження М.Грушевського щодо проблем мови в українознавчих студіях XVIII ст. Інтерес до мови та письменства спочатку не йшов далі збирання оригінальних українських слів та укладання словників ідіом. Любов до української мови виявлялась у пошуках творів рідною мовою. У цілому, українознавство XVIII ст., згідно з поглядами вченого, мало антикварний характер і було спрямоване на проблеми вивчення народної словесності. Зауважимо, що Д.Дорошенко вважав неправомірним використання у працях видатного історика тези про “антикварний інтерес до української старовини” стосовно XVIII ст. “Треба вчитатись в сліди умовної роботи цих “антикваріїв”, – зазначав він, – в їх листи, котрими вони обмінювалися між собою, в їх праці, що здебільшого залишались в рукописах, – щоб побачити, що це було щось більше за простий антикварний інтерес³⁴. Сучасні дослідники тогочасної української історіографії в основному дотримуються оцінних характеристик, запропонованих М.Грушевським при вивченні історичної думки XVIII ст.³⁵

Попри характеристику основних історіографічних пам'яток XVIII ст., М.Грушевський наводить також узагальнюючу характеристику для історичної літератури цієї доби. Незважаючи на авторську специфіку кожного твору, на думку вченого, всі пам'ятки зазначеного періоду характеризуються спільними концептуально-методологічними та мовностилістичними особливостями. По-перше, це гостре соціальне забарвлення оповіді, обстоювання соціально-економічних інтересів власного стану. "Ці твори, – писав М.Грушевський, – послужили історичним "джерелом" для обґрунтування всіляких соціальних, станових побудов і вимог благородного малоросійського дворянства"³⁶. По-друге – компілятивна методологія написання творів, літописний стиль, риторичність, прагматичність оповідання, наявність "рясної історичної фабулістики". Подібні оцінні характеристики історіографії XVIII ст. наявні також у працях сучасних дослідників³⁷.

Значення козацького літописання, на думку М.Грушевського, важко переоцінити. По-перше, історична творчість "військових канцеляристів" створила надзвичайно сприятливий ґрунт для успіхів українського Відродження XIX ст.. Зауважимо, що дуже подібно до М.Грушевського на цю роль козацьких істориків чи не вперше вказав І.Франко в своїй "Історії української літератури"³⁸. По-друге, козацькі історики створили достатній джерельно-теоретичний ґрунт для створення перших "повних" історій українського народу. По-третє, історичні концепції, запропоновані творцями козацьких літописів, були адаптовані вітчизняними істориками середини XIX ст., передусім М.Костомаровим і В.Антоновичем, та у трансформованому вигляді запліднили вітчизняну історичну думку новими ідеями.

Початки історіографічної рефлексії над козацькими літописами повною мірою відобразилися в поглядах М.Грушевського. Поряд із багатьма новаторськими ідеями на низку питань джерелознавчо-історіографічного аналізу цих творів, котрі й досі звучать надзвичайно актуально, вчений не зміг уникнути деяких тогочасних стереотипів. Наприклад, він, як і інші його сучасники, некритично прийняв версію про атрибуцію літопису Григорія Граб'янки. Також слід зауважити певну фрагментарність історіографічного аналізу вченим козацького літописання – дослідження ним лише найбільш визначних пам'яток тієї доби, тоді як про решту історичних праць відомі лише загальні зауваження. Причиною цього була специфіка дослідницького інтересу М.Грушевського: при вивченні козацьких літописів джерелознавець та історик, що шукає найбільш вірогідних джерел, переважали у ньому над історіографом.

Внесок М.Грушевського у вивчення козацького літописання зазначеної доби виявився досить важливим і продуктивним для подальшої вітчизняної історіографії. Учений не лише знаходився біля витоків українських історіографічних вивчень більшості наукових проблем, він формував традицію їх дослідження. Його наступники нерідко йшли шляхами, вказаними професором, надзвичайно високо оцінюючи як теоретичну, так і змістову наповненість концепцій ученого. Зрозуміло, не всі конструкти дослідника зберегли свою наукову вартість – це було би й неможливо з огляду на відстань, що віддаляє нас від нього. Проте, завдяки перевагам теоретико-методологічного підходу, передусім критичності його методу та обережності у створенні гіпотез, погляди М.Грушевського досі визнаються актуальними. Сучасні дослідники наголошують, що він одним із перших здійснив спробу подолати позитивістсько-народницьку зверхність та упередженість у ставленні до історичної думки доби Гетьманщини та наступних після її ліквідації десятиріч. Сучасний дослідник козацького літописання Я.Дзира зазначає, що видатний учений "вперше в українській історіографії поставив їх [козацькі літописи – В.Т.] як видатні історико-літературні пам'ятки свого часу і своєї доби"³⁹.

¹ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яти роковини його смерті // ЛНВ. – 1910. – Т.Л. – Кн.V. – С.213.

² Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // У.І. – 1989. – № 1-3. – С. 86.

³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1995. – Т.7. – С.564.

⁴ Там само. – С. 68.

⁵ Грушевський М. Про українську історіографію ХVІІІ століття // У. І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 116.

⁶ Там само. – С. 116-124.

⁷ Грушевський М. Гетьман Богданко. Критично-історична розвідка // ЗНТШ. – 1897. – Т. ХVІ. – С. 1.

⁸ Грушевський М. Про українську історіографію ХVІІІ століття. – С. 117.

⁹ Там само. – С. 118.

¹⁰ Там само. – С. 121.

¹¹ Див. напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.7. – С. 88.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.8. Ч. 2. – С. 205-206.

¹³ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 30.

¹⁴ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 149.

¹⁵ Див. напр.: Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть. – К., 2003. – С. 549.

¹⁶ Грушевський М. Про українську історіографію ХVІІІ століття. – С. 123.

¹⁷ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ столітті і вияви у них основних питань українознавства // У.І. – 1989. – № 4. – С. 68.

¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1995. – Т.7. – С. 478.

¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1995. – Т.8. Ч. 2. – С. 206.

²⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К., 1998. – Т.10. – С. 233.

²¹ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 27-30.

²² Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 160-192.

²³ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 24-29.

²⁴ Див. напр.: Шевчук В. Самійло Величко та його літопис // Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-22; Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть. – К., 2003. – С. 551.

²⁵ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 96.

²⁶ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 85-115.

²⁷ Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства (1880-1881). – К., 1995. – С. 26-27.

- ²⁸ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 134.
- ²⁹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 130-131.
- ³⁰ Див. напр.: Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – С. 549.
- ³¹ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 115.
- ³² Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 132.
- ³³ Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII в. // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 125-126.
- ³⁴ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – С. 45.
- ³⁵ Див. напр.: Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – С. 160.
- ³⁶ Грушевський М. Самовидець руїни та його пізніші відображення (Переклав Я. І. Дзира) // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 107.
- ³⁷ Див. напр.: Історія української культури у п'яти томах. – Том 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К., 2003. – С. 537-538.
- ³⁸ Франко І. Історія української літератури // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К., 1984. – Т.40. – С. 331-332.
- ³⁹ Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII – XVIII ст. // У.І. – 1991/1992. – № 3-4/1-4. – С. 134.

Вікторія Тельвак.

Козацьке літописання у працях Михайла Грушевського.

Стаття присвячена вивченню козацьких літописів у творчості М.Грушевського. Досліджено оцінки вченим як провідних історіографічних пам'яток кінця XVII – XVIII ст., так і загального стану історичної думки тієї доби. Виявлено впливи історико-наукової спадщини професора на сучасну українську історіографію.

Viktoria Telvak.

Kossak Chronicles in M.Hrushevsky's works.

The article is devoted to the study of the kossak chronicles in M.Hrushevsky's heritage. The scientist's evaluation of the chronicles as the leading historiographical evidence of the late XVIIth – early XVIIIth century as well as general condition of the historical thought of the period has been investigated. The influence of the professor's historical and scientific heritage on a contemporary Ukrainian historiography is also revealed.